

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

Vázlatok a mikesi narráció értelmezéséhez*

*„fehér mésszel főstött
szobám vak falára
írok kédnék mast már,
írok utoljára”*

(Györe Imre)¹

A homilikus beszédmód

Hűséges, ám magányos, közlékeny, de meghallgatásra nem talál – ezek az ambivalens jellemzők, melyek elsőként kirajzolódnak Zágoni Mikes Kelemen életének, műveinek ismeretében. Immanens lények vidám, jó humorú, tűzről pattant székely legény, legalábbis ekként szólal meg a levelek írója. Kivetülése, az egyszerűbb biográfia a hűséges, állhatatos szolgát, Istennek és földi urának feltétlen hűségéről tanúságot tevő Rákóczi-embert láttatja. Rákóczi-ember – a megbízható, halálig hű alattvaló, aki minden jót és rosszat, mi életében történik, az isteni kegyelem megnyilvánulásának tart, s mindezt beletörődéssel nyugtázza (verbálisan is). Példaértékű jellem.

Pszichoanalízisünk könnyedén felismerhetővé teszi a benne rejlő kettősséget. Énjének (énjeinek?) megszólalási formája mi más lehet, mint a fiktív levél, az emlékiratjellegű, naplószerű, memoárféle jegyzetelésre alkalmas irodalmi műfaj. Kommunikációs elemzéssel analógiát találhatunk kedvelt műfaj és modern korunk blogja között. Akárha blogbejegyzéseket találnánk, oly könnyed, közvetlen hangú, mesterkéltnél irodalmiasságtól mentes élményleírásokat, elmélkedéseket olvassunk tőle, de könnyen azonosíthatjuk ezt a stílust a publicisztika jegyzet műfajával is.

A homília, amely a prédikációval rokon prózai műfaj, s a gyakorlatban kötöttebb egyházi beszédet jelent, görögül annyit tesz, mint „együttlételem, egymás közti beszéd”. Mikes levelei ilyen értelmezésben szabad témájú homilikus szövegekként is olvashatók. Együttlételem – a belső és a külső világ, az intraperszonálisan megszólaló belső beszéd. A centripetális és a centrifugális erő egyaránt hajtja ennek az élménygazdag (sokszor az élménytelenségben is magát jól érezni tudó) gondolkodó párbeszédét: a külső történések érzetté, élménnyé alakítását és a gazdag lelki-világ, a körülményektől felfokozott érzelmek megszólaltatását. A szöveget körül-

* Mikes Kelemen halálának 250. évfordulója alkalmából.

vevő szituáció teremtett kommunikációs helyzetet. Micsoda modernitás van abban az írói pozícióban, amely úgy teremt dialógust, hogy az elfojtásban egy intraperszonális kommunikációs helyzetet teremt. Szövegeinek mélyrétegi elemzései azt mutatják, hogy ezek az írások nem tulajdonképpeni levelek, hanem egy belső párbeszéd verbális megnyilvánulásai, áldialógusok. Györe Imre a mottóban is idézett versében érzékenyen rátapint a Mikes alkotásaiban megbúvó létprojekcióra: „Kéd, édes néném, / életemet tudja”, minthogy a levelek olvasója is, aki a mikesi univerzumba kaphat így bepillantást.

Interdiszciplinaritás a mikesi narráció vizsgálatában

Végtelen számú világ is megbújhat egy irodalmi műben, ezért az átjárhatóság is több szempontból vizsgálható. Mikes Kelemen világlátása, lelke, amelyet Istennek adott immár 250 esztendeje, olvasói előtt levélformájú textusaiból világosodik meg. Fordításaival kevésbé gondolunk, mégis ha számba vesszük ezeket, regisztrálhatjuk, hogy többnyire didaktikus tematikájú egyházi munkák, homiletikai művek magyar nyelvre való átültetései. (A homilikus beszédmodor, lám, itt is jelen van.) Törökországi leveleinek átjárása, a belülről, illetve kívülről induló betekintő olvasói interpretáció a kritikai kiadás megjelenésével, úgy tűnik, summásnak tekinthető, azonban ez a fiktitivás koronként és beleélő olvasóként lehetőséget ad újabb és újabb megközelítésre.

Ha XXI. századi multidiszciplináris módszerünkkel (ún. a szövegpragmatika, a textológia, a pszichológia, a szocio- és a pszicholingvisztika, a diskurzuselemzés és az irodalomtörténet határmezsgyéjén körvonalazódó metodika segítségével hívásával) megvizsgáljuk a valóságteremtő nyelv létrehozóját, aki magába sűríti – pneumatikus hatásmechanizmusokkal – a külvilág önkéntelenül ránehezedő történéseit, akkor látjuk, hogy ezek érzésekké, érzelmekké, szociális viszonyulásokká érlelődnek benne. A kód megfejtésének sikere, az empiria rációvá degradálása, az igazság kinyerése a nyelvi rendszer szellempalackjából – különösen ily bujkáló-bujdosó szövegalkotóknál – módszerek, értelmező eljárások bonyolult összerendezésén múlik. A nyelv segítségével tudjuk megérteni, de megteremteni és kifejezni is szubjektivitásunkat. Mindenkor a nyelvünkbe sűrítjük azt a történelmi-társadalmi kontextust, mely meghatározóvá, (Sapir, de különösen tanítványa, Whorf nézetei szerint) determinisztikussá teszi ezt a viszonyt. Juhász Ferenctől kölcsönzöm ennek lírai megfogalmazását: „Mert nemcsak a dolgok teremtik az én szavaimat, de az én szavaim (és új építésű szavaim) is teremtik a dolgokat: új létezőket teremtenek, homályok hártáját tépik le, titkok burkolatait bontják föl [...]” (*Mondatok a nyelvről, szavakról, költészetéről*). Nyelvünk korlátozza világnézetünket, ránk kényszerít szokásokat, hagyomány szerinti struktúrája, lexémakészlete egyfajta korlát, ugyanakkor identitásunk, individuumunk, perszonális sajátosságaink tágítják – a teljesen át nem léphető – határokat.

Hogy a rejtett, közvetlenül nem hozzáférhető szövegtartalmakat rekonstruálhassuk, hogy a szövegszerveződési összefüggéseket feltárjuk, s azokból hiteles konzekvenciát vonjunk, úgy a nyelvet a társadalmi világ empirikusan is megragad-

ható, vizsgálható közegének kell tartanunk. A rejtett szövegértelemben bujkál, hiszszük, a biopszichoszociális lény minden sajátosságával, melynek kifejezést a grammatikai formák, a lexémák adnak.

Diskurzuselemzés, avagy a palack és a belé szorult szellem

A diskurzuselemzés azon alapállása, mely szerint az egyén a szövegek által hozza létre, formálja meg saját szubjektivitását, kiegészíthető azzal, hogy egyben saját fiktivitását is. No de ki is a *fiktív* ebben a diskurzusban? Az író stratégiáinak kifürkészése lehet az egyik feladatunk. Ha van fiktív címzett, az megteremti a fiktív olvasót, de ebben a viszonyrendszerben lennie kell fiktív írónak is. Az irodalomtörténet-írás mindaddig a fiktív levél fiktív megszólítottjára koncentrált.

Fiktív írónk magát szövegeiben rejt el, ám rekonstrukciós eljárásaink kihúzzhatják a palackból a dugót, s nem várt, előre nem sejtett erejű, nagyságú szellemmel léphetjük át a valóság határait. Mesénk hierarchikus viszonya (ti. „kis gazdám” és a mindent teljesítő dzsin) tán a rekonstruálót is becsaphatja. A bujkáló-fiktív író hol elénk áll, hol alaposan megleckézteti fürkésző gazdáját. Énje (nem *nénje*) – interpretátora fifikájának eredményeként – hol kiköszön, hol mosolyogva bújik a szavak mögé. Bujdosó ő, szövegeiben is bujdosó.

Barna László Gerard Genette narratív univerzum-elméletére² hivatkozva írja le, hogy a fikciós metalepszis megnyitja a valóság és a narratív szféra, vagy a narratív szféra és a narratív szféra határait. Az elbeszélő létszférája – függetlenül az elbeszélő szerepétől – az extradiegezis. Az extradiegetikus elbeszélő a történeten kívül helyezkedik el, s – Genette szerint – a szövegbeli hallgató tolakszik be a történet világába. Mikesnek a diegetikus univerzumába belátást enged az a közvetlen, „levélhangú” narráció, amelynek középpontjában az *én* áll, amely a narratív szintek többségében megjelenik: tulajdonképpen ő egyben a szöveg írója, címzettje és olvasója; ez utóbbi mindaddig, míg olvasói a szövegkiadásokat követően beavatottá nem váltak. (Elsőként Beöthy Zsolt utal rá, hogy „Az, akivel beszélt, bizonyára nem is második énje volt, hanem önmaga.”, később Szalatnai Rezső is leírja, hogy „a Törökországi leveleket nem »kedves nénjének«, hanem önmagának írta”.). S mihelyt az utókornak módja van rácsodálkozni erre a gazdag egységre, rájöhet, hogy ő maga, vagyis mi mindannyian vagyunk Mikes *édes nénéi*, fiktív olvasói. Az *intra* és az *extra* viszony egymásba játszása ad olyan erőt ennek a XVII-XVIII. századi, kivételes jellemű személyiségnek, hogy levelei, intraperszonális kommunikációjának kivetülései máig, több évszázad elteltével is fejtörést okoznak az irodalomértő és -kedvelő közönségnek.

A fiktivitás sajátos műfaját teremtette meg honunkban, magyarul írt, eredeti, egyedül, később hasonlóan Mikszáthnál megjelenő stílusban. Ennek az irodalomtörténeti, művészettörténeti, történelmi jelentőségű korpusznak a recepciója minden korban mást és mást rejteget. Az utóbbi évek Mikes-problémamegoldása a fiktív dialógus, a látszólagos kölcsönösség, – vagy ahogy egyik kutatója fogalmaz – az „arcok” dialógusának a megfejtésére vállalkozik.³

Nyelvészettel foglalkozóként különösen megragadtak Mikes Kelemennek azok a megjegyzései, amelyek a nyelvvel kapcsolatosak. Kigyűjtve ezeket rácsodálkozhatunk, micsoda modern nyelvelméleti, kommunikációelméleti fejtegetések, nyelvpolitikai megjegyzések ezek. Amikor a 4. levélben ezt olvassuk: „A' való, hogy a nyelvnek nem tudása is okozhatja a hozzánk való idegenséget, mert csak nem lehetünk jó szívvel ahhoz, akivel nem tudunk beszélni, mint akivel kimondhatjuk magunk gondolatját”, akkor a modern, XX. századi nyelvészeti irányzatok alapvetéseit véljük átérezni. A kognitív nyelvészet képviselői, akik a posztmodern paradigmát tükrözik a nyelvtudományban, hirdetik, hogy a természetes nyelv az emberi megismerés eleme.

Felvilágosult, korát meghaladó gondolatai az idegennyelv-elsajátításról, -oktatásról abban a korban fogalmazódnak meg benne, amikor a magyarnyelvűség még csak lassan érzékelhetően kap teret a latin formalitások mellett, s a magyar dialektusok minden rangú és rendű magyar ember vernakuláris, elsődleges nyelvváltozataiként használatosak: „Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, ha idegen nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyíttatnák gyermekeket. De az olyan állapottal oly keveset gondolnak, hogy még csak az írásra és az olvasásra sem kényszerítenék a leányokat, hogyha csak azoknak nem volna arra kedvek. Azt a két dolgot pedig egy nemesleánynak nemcsak illik, de szükséges tudni.” A nyelvi nevelés különösen érdekli, későbbi leveleiben is nyomát találjuk ennek. A 175. levelében, amikor a török császár udvarában élő ifjak neveléséről tudósít, fontosnak tartja megemlíteni, hogy a törökön kívül más nyelvekre is tanítják őket.

A múlt század hatvanas éveitől számon tartott társadalomnyelvészeti irányzatnak korai előfutára lehetne írónk az itt citált fejtegetésével: „De amicsoda nem szükséges egy nemesasszonynak, hogy az ura távullétiben az urát mindenekről tudósíthassa, és az ura levelét elolvashassa. Nem lehet mindenkor olyan ember mellette, akivel irattathasson; de ha szinte volna is, a férfi nemcsak a hagymáról és a dézmaborról kívánna írni a feleséginek, hanem más egyéb egyességből, szeretetből származó gondolatit is leírná, ha felesége tudna írni és olvasni. De minthogy nem tud, úgy ír néki, mint valami idegennek. Ha megvizsgálónok, hogy micsoda levelet ír az ura egy olyan asszonynak, aki nem tud olvasni, és hogy micsodást ír a tisztartójának, meglátnók, hogy mindenik egy húron pendül, és nem sok különbség vagyon közöttök.” Felismeri a regiszterek, a társadalmi nyelvváltozatok különbözőségét, a szociolingvisztikai eltéréseket.

A faluról jött székely nemes ifjú „nyelvjárásiassága” minduntalan verbalizálódik szövegeiben. Korának magyarországi nyelvi hierarchiájában, a használatos regiszterek között a latin – mint a „nemesi közélet nyelve”, ahogy biográfusa, Gálos Rezső fogalmaz⁴ –, a többi nyelvváltozat fölött áll presztízsváltozatként. A művelt réteg nyelvhasználatának, a formális helyzetek latinnyelvűségének az alárendeltségében kell elképzelnünk a magyar dialektusokat, melyek a standard, egységes irodalmi nyelv és köznyelv megszületése előtt szolgáltak az informális, de a latinul

nem tudók között akár a formális kommunikációs helyzetek közlési eszközeként. Mikes Kelemen regionális nyelvisége identitástudatának szimbóluma. Rövid háromszéki életszakaszának székelysége élete végéig elkísérte, tájszólása, észjárása elsődleges szellemi-kulturális közegének lenyomata. Székely dialektusát külön nyelvnek tekinti, érdekes adalék ez a nyelvjárások korabeli megítéléséhez.

Önidentifikációja a 39. levél végén a búcsúzásban félreérthetetlen: „...leszek mindenkor a kéd (nem lófejű), hanem lófő székelye.”, a 162. levélben a *székely szív* metaforával illeti magát. A fejedelem halála után nemcsak belső értékrendjében azonosulhat soha meg nem tagadott etnikumával, külső jegyekben is, a viselettel is prezentálhatja székely voltát: „Eddig belsőképpen voltam magyar vagy székely, de már külsőképpen is, mert huszonnégy esztendő múltán, ma tettem le a francia kötöst.”

Gyászbeszédét – utolsóként maradv a bujdosók között – maga írta önmagának: az írásaiban megjelenő magányos „kettőslény” így a valós létszférában is megélhető lesz. Élete végén, mivel nincs társa, barátja, aki ezt helyette megtenné, verbálisan, a homilikus stílusban is jártas lévén, pap módjára maga írja meg utolsó levelében az e világtól búcsút vevő lélek rekviemjét: „Mit rendel az Úr felőlem, az ő kezében vagyok, hanem azt tudom, hogy a pornak porrá kell lenni, és boldog az, aki nem az Úrnak, hanem az Úrban hal meg.”

Jegyzetek

- ¹ Részlet Györe Imre *Mikes utolsó levele néniéhez* című verséből. In: GYÖRE Imre: *Magyar monológok*. Bp.: Zrínyi, 1996.
- ² GENETTE, Gérard: *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*. Ford. Z. Varga Zoltán. Pozsony: Kalligram, 2006. és BARNÁ László: *Metalepszis. Egy alakzat narratívái*. In: Lengyel Barbara – Szóke Kornélia (szerk.): *Kultúrák között III. A VI. és VII. Interkulturális Diákkonferencia előadásai*. Miskolc: Z-Press, 2009, 18–29.
- ³ TÜSKÉS Gábor: *Mikes-problémák*. ItK, 114 (2010); SÁJTER Laura: „Arcok” *dialogusa Mikes Leveleskönyvében*. GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő (szerk.): *Versében él...: Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján*. Miskolc: Bíbor, 2011, 300–308.
- ⁴ GÁLOS Rezső: *Mikes Kelemen*. Bp.: Művelt Nép, 1954. (Nagy magyar írók)

